Türkiye’de Geçmişle Yüzleşme Tartışması: Helalleşme Çağrısı Ne İfade Ediyor?

written by Dr Yeşim Yaprak Yıldız | 20 Aralık 2022

Helalleşme tartışması, CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu’nun 2021 yılı Kasım ayında yaptığı bir konuşma ile başlamıştı. Kılıçdaroğlu Türkiye’de farklı toplulukların kapanmamış yaralarının geleceğimize engel olduğunu, acılarla örülü geçmişi bırakıp geleceğe bakmamız gerektiğini ve artık helalleşme zamanı olduğunu söylüyordu.

‘Ne olursa olsun toplumsal ilişkilerimizi güçlendirmek ve yaralarımızı iyileştirmek için geçmişte yapılan hataların sorumluluğunu almayı ve bunlar için birbirimizden helallik istemeyi bilmeliyiz. Benim liderliğini yaptığım partinin de geçmişte yarattığı derin yaralar vardır. Uzun süredir bu yaraları yaratan o sistemi değiştirmekle uğraştım şimdi ise dışarıya dönme zamanı. Bu yaraların kapanması için helallik isteme, helalleşme yolculuğuna çıkıyorum.’

Kılıçdaroğlu’nun çıktığı helalleşme yolculuğunda uğrayacağını söylediği duraklar arasında Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan bu yana farklı devlet şiddeti biçimlerine maruz kalan ve kendi partisinin temsil ettiği devlet geleneğinin de mağdur ettiği birçok grup var. Ağır hak ihlallerine ve katliamlara uğrayan Aleviler, Ermeniler, Kürtler ve Rumlar; 28 Şubat sürecinde mağdur edilenler; polis şiddetine, iş cinayetine kurban gidenler, kamu malını ve görevini kötüye kullanmanın yol açtığı mağduriyetler. Türkiye’de devlet kaynaklı şiddet tarihini özetleyen bu liste ülkenin mevcut kutuplaşmış halinin tarihsel nedenleri arasında. Demokratik ve barışçıl bir gelecek için bu ihlallerin hepsinin kendi özgünlükleri içinde ele alınması gerekiyor. Bu anlamda Kılıçdaroğlu’nun helalleşme çağrısı Türkiye’de geçmişle yüzleşme tartışmasını yeniden gündemleştirdiği için önemli ve desteklenmeli. Ben bu yazıda helalleşmenin geçmişin işlenmesinde ne yana düşebileceğini, bize nasıl olanaklar sunabileceğini ve ne tür sınırlılıkları olduğunu tartışacağım.

İslam Dinindeki Anlamıyla Helalleşme Kavramı

Helalleşme, İslam dinindeki yorumunu bilsin bilmesin Türkiye'de yaşayan çoğu kişinin anlam dünyasında ve gündelik hayatında yeri olan bir pratik. 'Hakkını helal et' birçok kişinin vedalaşırken kullandığı bir ifade. Cenazelerde cemaate 'hakkınızı helal ediyor musunuz' diye sorulur. Bu tür örnekler geçmişe değil geleceğe bakan bir unutma ve barışma talebini ifade ediyor daha çok. Ancak helalleşmenin İslam[1] dininde genel kabul gören anlamına baktığımızda böyle bir barışma ritüeline indirgenebilecek ve sıradanlaştırılabilecek bir pratik olmadığını görüyoruz.

Helalleşme, üzerinde kul hakkı olan bir kişinin haksızlık ettiği ya da zulmettiği kişi tarafından bağışlanmasını ifade eder. Kul hakkı dediğimiz İslam dininde Allah'ın bağışlamadığı ancak hakkı yenen, mezalime uğrayan kulun bağışlayabileceği günahlar arasında sayılır. Kul hakkı İslam'da, insana, hayvana, doğaya yapılan zulüm ve haksızlıklardan kamu malını kötüye kullanmaya kadar geniş bir çerçevede tanımlanıyor. Yani Kılıçdaroğlu'nun işkenceden yolsuzluğa kadar saydığı ihlallerin tamamı kul hakkı içeren ihlaller. Hakkı yenen ya da mezalime uğrayan kişi hakkını helal etmedikçe de üzerinde kul hakkı bulunan kişi bağışlanmaz. Helalleşme, gündelik hayattaki helalleşme ritüellerinin aksine helallik isteyen ve hakkı yenen iki tarafa da ağır sorumluluk yükleyen bir süreç. Fikriyatı ile İslam dininin yorumlarını derinden etkilemiş İmam Gazali, İhya'u Ulum'id-Din adlı eserinde tövbe ve bağışlanma için kişinin öncelikle işlediği suçun ya da günahın anlamını ve verdiği zararı idrak etmesi, bundan pişmanlık duyması, verdiği zararı telafi etmesi, gelecekte benzer bir günah işlememek için adımlar atması, ve belli bir dönüşüm yaşaması gerektiğini ifade ediyor. Bu anlamda helalleşme hem geçmiş, hem şimdiki hem de gelecek zamanla ilgili bir kavram. Helalleşmenin gerçekleşebilmesi için kul hakkı yiyen kişinin helallik istemenin koşullarını sağlamış olması ve hakkı yenen kişinin faili bağışlamayı kabul etmesi gerekiyor. Bağışlama her ne kadar dinen teşvik edilse ve ahlaki bir erdem olarak sunulsa da bu bir zorunluluk değil.

Helalleşme edimsel yani performatif bir eylem.[2] Yani 'hakkımı helal ediyorum' sözü söylediği olguyu gerçekleştiren, ve söylendiği anda her iki taraf için de dönüştürücü etkileri olan bir söz edimi. Helalleşmenin gerçekleşebilmesi, yukarıda saydığım şartların yanı sıra tarafların helalleşme söyleminin ve pratiğinin dayandığı tarihsel toplumsal normları kabul etmiş olmalarına bağlı. Helalleşme nedir bilmeyen birinden helallik istenemeyeceği gibi, helalleşmeyi sıradanlaşmış, içi boş bir barışma ritüeli olarak değil de anlamlı ve zorlu bir süreç olarak gören birinden hiçbir şartı sağlamadan helallik istenemez. Bağışlamanın koşulsuz bir erdem olarak teşvik edildiği Hristiyanlıktan farklı olarak İslam ve Yahudilikte bağışlama daha çetrefilli bir sürecin sonunda gerçekleşebiliyor. Samimi bir pişmanlık ve tövbe olmadan, tazminat ve adalet sağlanmadan helalleşme pek de mümkün değil.

Helalleşmenin başarılı ya da başarısız olduğu anlar bize mevcut toplumsal normlara, bu normlara karşı direnişe, ve onların değişip dönüşme imkanına dair işaretler de sunar. Örneğin 12 Eylül darbesinin mimarı Kenan Evren'in ya da Kocaelili bir fabrika sahibinin cenaze törenlerindeki 'hakkımızı helal etmiyoruz' protestolarını hatırlayın. Ya da Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın "Sıkıntıya düşen esnafımız, çalışanımız olduysa hepsinden helallik istiyoruz" sözlerine karşı sokakta, medyada, sosyal medyada karşılaştığımız 'hakkımızı helal etmiyoruz' protestolarını. Asıl anlamından uzaklaşmış kolaycı bir barışma talebini içeren helalleşme ritüellerine bir müdahale olarak görülebilecek bu tür protestolar helalleşmenin nasıl politik bir alan olabileceğini gösteriyor. Bu tür kırılma anları, 'herşeyi unutup geleceğe bakalım' diyen kolaycı bir unutuştan ziyade, geçmişi, bugünü ve geleceği kapsayan bir adalet ve değişim talebini öne çıkarıyor.

Helalleşmenin İmkan ve Sınırlılıkları

Geçmişle yüzleşme süreçlerinde dini söylemlerin ya da pratiklerin anlamlı bir rolü olabilir. Bunun olumlu bir şekilde deneyimlendiği ülkeler olduğu gibi, dini kurumlar ya da liderlerin şiddeti

desteklediği, meşrulaştırdığı, şiddete doğrudan katıldığı ya da sessiz kaldığı bir çok örnek de var.[3] Haliyle dinin kendiliğinden bir uzlaşma zemini yaratacağını varsaymak mümkün değil. Ancak dini kurumlardan, tarikatlardan, liderlerden bağımsız olarak genel kabul görmüş anlamıyla helalleşme pratiğinin Türkiye'de kamuoyunda bir karşılığı olabileceğini varsayabiliriz. Bu durumda helalleşme söyleminin geçmişle yüzleşme süreçlerinde nasıl imkan ve sınırlılıkları olabilir?

Helalleşme pratiğinin hem bir imkan hem de sınırlılık olarak görülebilecek bir tarafı hak ihlalleri ile yüzleşmeyi bireysel, ahlaki ve dini bir zemine çekmesi. Bunu bir imkan olarak görmemin nedeni şu: Türkiye'nin şiddetle örülü yüz yıllık tarihi sadece zulüm, travma, adaletsizlik, ırkçılık ya da ayrımcılık yaratmadı, aynı zamanda karmaşık öznellikler de yarattı. Farklı tür mağduriyetler, farklı faillik düzeyleri yarattı. Mağdur ve fail tanımlarının iç içe geçtiğini, bir bağlamda fail olanın başka bir bağlamda mağdur olabileceğini akılda tutmak gerektiğini vurgulayarak söylüyorum bunu. Türkiye'de ağır hak ihlalleri ve devlet şiddeti ile yüzleşilmemiş olmasının ve hatta üzerine yenileri eklenerek devam etmesinin temelinde sadece etnik ve din temelli milliyetçilik yok. Bu tür bir sürekli şiddet ancak şiddetin vuku bulmasına sessizliğiyle, onayıyla, teşvikiyle olanak veren öznelliklerle mümkün. Bu sistemden ekonomik, sosyal ve politik anlamda yararlanan kesimlerin varlığıyla mümkün. Türkiye'de en az konuşulan konulardan biri işte bu adaletsiz sistemde devlet şiddetinde dolaylı dahli olanlar. Bu kısmen anlaşılır bir durum, özellikle daha faillerle bile hesaplaşamadığımız düşünülünce. Ama artık şiddetin bir sarmal halini aldığı bu dönemde faillerle hesaplaşmak kadar bu öznellikleri de sorgulamamız gerektiğini düşünüyorum. Şiddet ortamını yaratan, emirleri veren ya da uygulayan, siyasi ve cezai sorumluluğu olan failler, aktif ya da pasif bir şekilde şiddet ortamının sürmesini sağlayan kişilerin varlığıyla, ırkçı ve ayrımcı pratiklerle, meşrulaştırıcı söylemlerle güç kazanıyor. Bu farklı faillik düzeylerini düşününce geçmişle yüzleşmenin de helalleşmenin de çok katmanlı olduğunu görüyoruz. Helalleşmenin bireysel yönü kim ne için kimden helallik istemeli sorusunu sordurması açısından önemli.

Ancak geçmişle hesaplaşmayı helalleşme etrafında tartışmanın sistematik devlet suçlarını ve kitlesel şiddeti, siyasi ve hukuki bir zeminden bireysel, ahlaki ve dini bir zemine taşıması oldukça tehlikeli. Kılıçdaroğlu'nun helalleşme tartışmasını başlatmasının ardından bu alanda çalışan kişilerin yaptığı en önemli vurgu geçmişle hesaplaşmadan helalleşmenin olamayacağıydı. Failler yargılanmadan, hakikatler ortaya çıkarılmadan, mağdurların hakkı tazmin edilmeden, özür dilenmeden, şiddeti yaratan ayrımcı yasalar ve pratikler son bulmadan, yas ve hatırlama hakkı tanınmadan helalleşmenin gerçekleşemeyeceğiydi. Devlet suçlarında farklı sorumluluk düzeylerine sahip çok sayıda fail olduğu gibi, yarattığı mağduriyetler de çok çeşitli. Doğrudan kurban ve mağdur ettiklerinin yanı sıra yüzleşilmemiş ve hesaplaşılmamış devlet şiddetinin yol açtığı toplumsal travma bu alanda helalleşme pratiğinin sınırlarını gösteriyor.

Helalleşme Adil Bir Uzlaşma Zemini Yaratabilir Mi?

Geçmişle hesaplaşmanın helalleşmeye indirgenmesi, acısı tanınmamış, yas tutması yasaklanmış şiddet mağdurlarının bağışlamaya, ve barışmaya itilmesi gibi bir risk de yaratabilir. Bağışlama, geçmişle hesaplaşma ve toplumsal barışın bir ön koşulu değildir. Hakkı yenen, mezalime uğrayan ya da yakınları işkence görmüş, zorla kaybedilmiş, öldürülmüş bir kişi failleri yaptıklarından pişman olmuş olsalar bile bağışlamayabilir. Samimi bir pişmanlık, iç hesaplaşma, sorumluluk alma failin bireysel dönüşümü ve toplumsal barışın sağlanması anlamında tabi ki önemli. Ancak sistematik devlet suçlarında bağışlama ve uzlaşmaya odaklanmak mağdur ve kurban yakınları üzerine eşitsiz bir yük yüklüyor. Geçmişle hesaplaşma, bağışlama, uzlaşma, barışma birbirini destekleyen ve paralel olabilecek süreçler ancak bunların farklı zamansallıkları var. Mağdurların tanınması, pişman olsun olmasın faillerin yargılanması ve adaletin sağlanması helalleşmeden önce gelen ve bağışlamaya koşullu olmayan süreçler. Bir fail helallik istemeyi seçebilir, bunun için adımlar atabilir, ancak bağışlama geçmişle yüzleşme süreçlerinin olsa olsa içinde imkansızlığı da barındıran bir arzusu olabilir.

Helalleşme nihayetinde en çok da helallik isteyen kişinin yararına işler. Helalleşmenin olması failin bağışlanması anlamına geliyor çünkü. Hakkı yenen kişi için anlamlı olan helalleşmeye giden süreçte dilenen özür, suçun telafisi ve zararın tazmini için atılacak adımlar ve benzeri suçların bir daha yaşanmayacak olması vaadi. Dolayısıyla içi doldurulmayan, şartları yerine getirilmeyen bir helalleşme talebi mağdurun hak, adalet, hakikat talebini değil failin bağışlanma talebini öncelemek anlamına gelir ve failin yararından öteye pek gidemez. Barışçıl bir gelecek mağdurun faili bağışlaması üzerine değil failin suçlarının tanınması, tazmini, benzer suçların önlenmesi ve şiddet ortamına son verecek sosyal, ekonomik, siyasi reformların yapılması üzerine kurulabilir.

“Öncelikli Olan Bağışlama Değil Hakikat, Adalet ve Eşitlik…”

Helalleşmeyi gündelik bazı örneklerinde olduğu gibi koşulları henüz oluşmamış bir bağışlama ve barışma ritüeline indirgemek geçmiş yaraları sarmaz ancak üstünü örter. Ancak kul hakkı, koşulları ve taraflara yüklediği ağır sorumluluk üzerinden düşünülen bir helalleşme pratiği geçmişle yüzleşmede imkanlar yaratabilir. İslam dininde genel kabul görmüş anlamıyla helalleşme, suçun adının konması, özür, tazminat, adalet ve geleceğe yönelik önleyici adımların atılması gibi aşamaları içermesi bakımından geçmişle hesaplaşma süreçlerine benziyor. Bu tür bir helalleşmenin geçmiş suçlarıyla yüzleşebilen, eylemlerinin sorumluluğunu alabilen, özeleştiri ya da dini anlamıyla nefis muhasebesi yapabilen, af dileyebilen, yarattığı mağduriyetlerin onarımı için elinden geleni yapan bir öznelliği teşvik etmesi anlamında toplumsal barışa bir düzeyde katkısı olabilir. Helalleşme ritüelindeki karşılıklı tanıma anı ve aynı suçu bir daha işlememe vaadi toplumsal uzlaşma ve ortak gelecek tahayyülünü de sağlamlaştırabilir. Ancak bütün bunlar geçmiş suçlara karşı cezasızlık ve inkar pratikleriyle yok olmaya yüz tutmuş ortak toplumsal değerlerin inşasıyla mümkün. Bununla birlikte hakiki bir helalleşmenin dahi sınırlılıkları olduğunu unutmamak lazım. Dini bir pratik olarak helalleşmenin ötekinin acısına ne kadar yaklaşabileceğini, ortak duygular yaratıp yaratamayacağını söylemek zor. Özellikle dini yorumların çeşitliliği, sekter yaklaşımların şiddeti övücü söylemlerini düşününce. İslam dininin yorumlarında gayrimüslim birinin hakkı yendiğinde de kul hakkının ortaya çıktığı ve helalleşilmesi gerektiği belirtiliyor ama sistematik kitlesel ve devlet eliyle işlenmiş ve hesaplaşılmamış ağır hak ihlallerinde, özellikle bu şiddet biçimlerinin doğrudan dini azınlıkları hedef aldığı durumlarda, helalleşmenin gerektirdiği tanıma, kabul etme, tazmin etme, ve bir daha aynı suçu işlememe gibi şartların ne derece sağlanabileceğini söylemek zor. En önemlisi de, geçmişle yüzleşmede öncelikli olanın bağışlama değil hakikat, adalet, eşitlik ve barış olduğunu vurgulamak. Tıpkı 10 Ekim Ankara Gar Katliamında hayatını kaybedenlerden Başak Sidar’ın babası İzettin Çevik’in son duruşmada sanıklara ‘benimle helalleşmeniz lazım’ haykırışında olduğu gibi. Ama hakikati söyleyerek, adalete yardımcı olarak ve sorumluları ortaya çıkararak.

---

[1] İslam hukukunda tabi bu konu bu kısa açıklamanın hakkını veremeyeceği kadar kapsamlı. Suçun türü, düzeyi, kasıtlı olup olmadığı gibi birçok etken bağışlamayı etkilediği gibi, bağışlama ve barışma ya da uzlaşmanın birbirinden farklı anlamları ve uygulamaları var. Benim burada amaçladığım dini ve kültürel bir mefhum olarak helalleşmenin, kul hakkı ve bağışlama ile ilişkisini genel hatlarıyla vurgulamak.

[2] Performativite kavramını dil felsefesicisi J. L. Austin’in performativite teorisine referansla kullanıyorum. Ayrıntılı bilgi için How to Do Things with Words eserine ya da kitabın Metis Yayınları’ndan çıkan Söylemek ve Yapmak başlıklı çevirisine bakılabilir.

[3] Örneğin Arjantin’de kilise askeri cuntaya destek verirken, Guatemala gibi bazı örneklerde hakikat komisyonunun kurulmasında ve çalışmasında önemli rolü olmuştur.

Blog sayfasında yer alan yazıların ve yayınların tüm hakları saklıdır. Blog yazıları yalnızca kaynağı gösterilerek kullanılabilir. Sayfada yayınlanan yazıların içeriği yazarın kendi sorumluluğu olup DEMOS'un herhangi bir hukuki ve/veya cezai sorumluluğu bulunmamaktadır.